

Ціннісні орієнтації в психологічній структурі особистості

Юрій Шайгородський,

кандидат психологічних наук,

президент Українського центру політичного менеджменту

Автор на підставі емпіричних досліджень наводить аргументи, які дають підстави розглядати ціннісні орієнтації як складну інтегративну мотиваційно-смыслову структуру особистості, що характеризує її цілісність та спрямованість і проявляється в цілях, ідеалах, переконаннях, життєвих планах, якостях особистості та її активності.

Поняття „цінності” тлумачиться зазвичай як значущі для особистості предмети, явища, події тощо (М. Хайдеггер, М. Каган, Н. Журавльова та ін. [1–3]). Цінність розглядається як предмет, що має певну користь і здатний задовольнити ті чи інші потреби (А. Маслоу, Л. Жиліна та ін. [4–5]); як ідеал, до якого прагне людина (Е. Фромм, Г. Лотце, Ю. Шрейдер та ін. [6–8]); як норма, якої варто дотримуватися (О. Краєва, Л. Орбан-Лембрик та ін. [9–10]) тощо. Крім того, виділяють цінності об’єктивні (природні явища, матеріальні предмети, суспільні відносини) та суб’єктивні (настанови, ідеали, оцінки, орієнтації), загальнолюдські, суспільні, особистісні, внутрішні (екзистенціальні), зовнішні. Всі ці трактування відбивають певні особливості цінностей.

Цінності особистості утворюють систему її ціннісних орієнтацій, тобто сукупність найважливіших якостей внутрішньої структури особистості, що є для неї особливо значущими. Крім того, ціннісні орієнтації утворюють певну вісь свідомості і поведінки особистості та безпосередньо впливають на її розвиток. Система ціннісних орієнтацій виступає регулятором особистісного становлення, слугує критерієм норм і правил поведінки особистості.

Різноманіттям підходів до проблеми ціннісних орієнтацій обумовлюється велика кількість визначень цього поняття в науковій літературі, а також напрямів дослідження цього феномена у соціально-філософських дослідженнях. Крім того, ціннісні орієнтації аналізуються у зв'язку з життєдіяльністю особистості, її статусом в соціальній структурі суспільства, у зв'язку з формуванням ціннісного ставлення і професійної спрямованості, духовних цінностей, сімейно-шлюбних відносин тощо. Педагогічні дослідження присвячуються формуванню в учнів орієнтації на ті чи інші цінності, зокрема, на працю, навчання, інші соціально

значимі цінності, на формування почуття колективізму, ідейно-моральної позиції. Зміст ціннісних орієнтацій аналізується у різних сферах діяльності (мистецтво, дозвілля, сім'я, спілкування тощо).

Розглянемо поняття „ціннісні орієнтації” у зв'язку з терміном „орієнтація”. Найчастіше поняття „орієнтація” вживається в соціальній психології, означаючи взаємовідносини індивіда й середовища. Каналами, за допомогою яких здійснюється цей зв'язок, визначають пізнання та орієнтації. Завдяки першому відбувається суб'єктивне відображення предметів і явищ навколишнього світу, завдяки другому – ставлення до них. Таким чином, за допомогою орієнтацій людина здійснює вибір значимих для неї об'єктів.

Розглядаючи поняття „орієнтація” і „цінність”, необхідно виокремити в якості складової оцінку. Без цього „мільярди разів повторюваного факту життя кожного з нас” (В. Тугаринов) неможливі ні орієнтація, ні віднесення тих чи інших об'єктів до цінностей. Особливо великою є увага до проблеми оцінки у філософських дисциплінах. У деяких з них категорії „оцінка” надається рядоположне значення таким категоріям, як „пізнання”, „відображення”, „цінність” [11–12 та ін]. Аналіз психічного функціонування реального, „живої людини” показує, що з усієї сукупності психічних актів, які вона чинить довільно чи мимовільно, значна їх частина припадає на оцінювання. Оцінки необхідні людині для організації практично будь-якого акту взаємодії з предметним світом, з іншими людьми, із суспільством. К. Платонов відносить оцінку до однієї з трьох основних функцій психіки – поряд з пізнанням і регуляцією [13, с. 182]. В. Магун пропонує позначити терміном „оцінка” „психічне відображення цінностей різного порядку”. Він виокремлює два класи оцінок – емоційні та раціональні [14, с. 35–36]. Л. Доблаєв розуміє оцінювання як „вимір властивостей предмета і його значимості”, пропонуючи емоційні та когнітивні способи оцінювання [15, с. 3–5].

При всій різноманітності трактування поняття „оцінка” очевидно, що „цінність” одержує свій статус за допомогою оцінного акту. З точки зору етимології, цінність, цінності – це те, що люди цінують, те, що важливе, значиме. Ми вважаємо, що етимологічно досить точно визначено суть і загальні філософського, і психологічного підходу до поняття „цінність”. Людина живе у світі речей, предметів, явищ, відносин тощо. З усього різноманіття в процесі життєдіяльності вона виокремлює те, що має для неї певну цінність, сенс, дозволяє задовольнити потреби й інтереси, реалізувати себе. У процесі задоволення своїх потреб, інтересів, цілей людина все, що оточує її, все, з чим зустрічається, про що має певне уявлення, в результаті оцінювання відносить або до групи корисного, потрібного, важливого, або до іншої групи – непотрібного, некорисного, шкідливого тощо.

Відбувається особистісна диференціація об'єктів за їх значимістю, цінністю. Цінності особистості утворюють певну систему орієнтацій як сукупність значимих явищ, предметів, якостей. Суб'єкт лише відносно вільний у виборі цінностей для власної ціннісної системи. Цей вибір детермінується насамперед ціннісними нормами, що існують в суспільстві, соціальній групі тощо. Орієнтуючись на цінність, суб'єкт орієнтується одночасно і на оцінку „своєї оцінки” з боку суспільства, референтної групи. Ціннісне ставлення суб'єкта до зовнішнього світу опосередковується орієнтацією людини на інших людей, на суспільство в цілому, на вироблені суспільством ідеали, погляди, уявлення і норми, які панують в ньому.

Цінності особистості – це не тільки вибіркоче відображення матеріальних і духовних цінностей суспільства у свідомості індивіда. Ними можуть бути навіть такі, що здаються „зовнішніми стосовно індивіда компонентами його середовища: одяг, житло, діти – все це може бути цінностями людини. Відповідно – цінності особистості не є просто варіантом ціннісного інваріанта суспільства, якщо під варіантом розуміти більш обмежений список цінностей або їх іншу ієрархічну організацію. Цінності особистості скоріше є конкретизацією цінностей суспільства, причому вид цієї конкретизації, її ступінь залежать як від позиції особистості в соціальній системі, так і від рівня її розвитку. Б. Братусь визначив цінності особистості (особистісні цінності) як „усвідомлені й прийняті людиною загальні смисли її життя” [16, с. 89]. Саме особистісні цінності, у випадку їх усвідомлення, на переконання вченого, є „основними одиницями свідомості особистості, що конституують, визначають головне і відносно постійне ставлення людини до основних сфер життя – до світу, до інших людей, до самої себе” [там же, с. 91]. Ієрархія цінностей полягає не тільки в тім, що одними цінностями іноді жертвують заради інших, але й у тім, що різні цінності мають різний ступінь спільності і одні є конкретизацією інших.

Слід відзначити ще одну важливу характеристику цінностей – їх зв'язок з ідеалами. Образи художньої, публіцистичної літератури, герої кінострічок тощо досить часто використовуються в емпіричних дослідженнях як носії найважливіших цінностей, переважно якостей, властивостей особистості. Саме ці образи нерідко є засобом представлення педагогічного зразка для засвоєння – моделями ідеального способу поведінки, ідеального стилю життя.

Для дослідження структури ціннісних орієнтацій важливим є розгляд співвідношення цінностей і цілей. У самому визначенні категорії „ціль”, „мета” міститься діалектика взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта, відбивається активна роль свідомості. З одного боку, як форма відображення дійсності „мета є відображенням бажаного майбутнього, тобто усвідомленого предмета потреби”

[17, с. 23]. З іншого боку, мета – це усвідомлення об'єктивної можливості діяльності та її передбачуваних результатів.

Вдалим, на нашу думку, є визначення поняття „мета”, запропоноване А. Яценко: „Мета... є ідеальний образ (наочно-почуттєвий або абстрактно-уявлюваний) об'єктивної дійсності відповідно до усвідомлених потреб” [17, с. 8].

Ціннісні орієнтації складають основу свідомості і поведінки особистості та безпосередньо впливають на її розвиток. Система ціннісних орієнтацій виступає регулятором розвитку особистості. Крім того, ціннісні орієнтації служать критерієм норм і правил її поведінки.

Ціннісні орієнтації – це складна інтегративна система, у якій подана вся багатоплановість і багатоаспектність цінності як такої. Цим обумовлюється множинність визначень ціннісних орієнтацій. Так, О. Леонт'єв визначає ціннісні орієнтації як систему ціннісних смислів, а Л. Божович розуміє під ціннісними орієнтаціями внутрішню позицію і спрямованість особистості. Ці два стислі визначення досить об'ємно відбивають зміст ціннісних орієнтацій, підкреслюючи, по-перше, особистісний характер їх формування, по-друге, переводять їх за допомогою смислу у внутрішню структуру особистості, по-третє, вказують на ціннісні орієнтації як на основний елемент „Я-концепції”.

Зустрічаються й інші визначення. „Ціннісні орієнтації – складне структурне утворення, що включає загальну спрямованість інтересів на певні сфери життєдіяльності; система установок на цілі та засоби життєдіяльності, об'єднані життєвими принципами, ідеалами, життєвою концепцією” [18]. „Ціннісні орієнтації – вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, націлена на певний аспект соціальних цінностей” [19]. Слабким місцем таких визначень є у першому випадку знеособленість ціннісних орієнтацій, у другому – абсолютизація суспільних цінностей у житті особистості.

Крім того, складність визначення ціннісних орієнтацій пов'язана з аналізом їх взаємодії з різними сферами життєдіяльності особистості: її соціальним статусом, сімейно-шлюбними відносинами, спілкуванням тощо.

На процес формування цінностей впливають всі значимі чинники людського існування – біологічні, соціальні, культурні тощо. Їх індивідуальне поєднання обумовлює особистісний характер цінностей людини, який, проте, „вибудовується” на загальнолюдських цінностях. Загальнолюдські цінності – це в той же час й індивідуальні, особистісні цінності, якщо вони стали частиною внутрішнього світу особистості, набули особистісного смислу.

Тріада „загальнолюдські цінності – суспільні цінності – особистісні цінності” може виступати критерієм класифікації цінностей, яка є результатом

історичного розвитку людини і свідчить про тенденцію до виокремлення та вияву її сутнісних цінностей.

Будучи соціальними за своєю природою, цінності втілюються в структуру особистості, де відбувається їх трансформація. Деякі цінності залишаються для особистості цінностями суспільства, тобто вони загалом чужі для неї. Інші суспільні цінності певною мірою стають власними цінностями особистості. Існує й категорія цінностей, що виробляється самою особистістю (самоактуалізація, самовдосконалення, самоспостереження, самоконтроль тощо). Такі цінності не нові для людства, але вони унікальні для окремої особистості.

Очевидно, що особистісний підхід дозволяє виділити два ціннісні рівні в структурі особистості – зовнішній і внутрішній. На зовнішньому рівні містяться різні суспільні норми, які супроводжують особистість з дня її народження. Людина входить у світ готових, усталених норм. Саме тому деякі норми тяжіють над нею і заважають певною мірою її особистісному розвитку.

Норма виступає соціальною характеристикою поведінки особистості. Цінності тісно пов'язані з нормами. Найчастіше вони навіть ототожнюються (коли мова йде про соціальні норми). У такому випадку норма розглядається як різновид цінності (соціологи виділяють „цінності-норми”). Але норма є формалізованим регулятором поведінки людей, який вони одержують ззовні – з традиції, морального кодексу, релігійних настанов, мовних правил, етикету, юридичного закону тощо. Люди мусять підкорятися такій нормі навіть якщо не розуміють її смислу, доцільності, відповідності власним інтересам. Цінність, навпаки, – це внутрішній, емоційно сприйнятий і засвоєний особистістю орієнтир її поведінки. Саме тому цінність виступає як власна духовна інтенція, а не надособистісний, відчужений регулятор поведінки.

Без сумніву, ми зустрічаємося з однаково необхідними регуляторами поведінки – зовнішнім (норми) і внутрішнім (цінності), які доповнюють одне одного.

Чітке розуміння розбіжностей цінностей і норм – не педантична вимога формальної класифікації, але принципово важливе виявлення засобів ефективної регуляції поведінки особистості та її саморегуляції за будь-яких обставин. Це співвідношення не менш важливе з точки зору виховання як процесу цілеспрямованого формування системи цінностей молодих людей, аби вони були здатними до спонтанної саморегуляції своєї поведінки. Однією з цих цінностей може бути усвідомлення необхідності дотримуватися тих норм поведінки, які були вироблені суспільством, враховуючи критичне ставлення до тих із них, що старіють і гальмують прогресивний розвиток суспільства, обмежують свободу

особистості. Чи стає норма цінністю особистості, залежить не тільки від неї самої, але й від типу культури, у якому функціонують дані норми і цінності.

Власне, одна з особливостей особистості і полягає в саморегуляції її поведінки. Це означає, що активність особистості відповідає її ціннісним орієнтаціям і підпорядкована тільки тим нормам, що набули для неї ціннісного значення. Звичайно, певних норм має дотримуватися і найнезалежніша особистість. Без цього неможливе спільне життя людей, яке вимагає, аби свобода кожного була обмежена свободою інших. У протилежному випадку поведінка людини перетворюється на асоціальну – хуліганську, злочинну, як мінімум епатажну, а свобода перетворюється на сваволю. Тому суспільство має бути зацікавленим в тому, щоб якнайбільша кількість норм перетворювалася на особистісні цінності і, відповідно, на ціннісні орієнтації поведінки, оскільки ціннісна орієнтація впливає із внутрішньої спонуки, яка виступає у формі переживання, а не з добровільного і свідомого прийняття певної системи норм.

Внутрішній ціннісний рівень – це цінності, які певним чином пройшли крізь свідомість особистості і стали її власними цінностями. Це цінності, які, в першу чергу, стосуються проблем сенсу життя та сутності особистісної активності. Мова йде про так звані „екзистенціальні цінності”.

Екзистенціальні цінності мають певні особливості. По-перше, у всіх проявах вони є цінностями інтроспективно-діалогічними. По-друге, екзистенціальна цінність інтегративна, і в цій інтеграції криється рухлива, динамічна ієрархія. Потретьє, якщо і моральна, і естетична, і політична форми ціннісної свідомості екстравертні, – у них утілене ставлення суб'єкта до Іншого (до якого, за класичною формулою справжньої моральності, я маю ставитися так само, як до самого себе, або естетично захоплюватися об'єктом, що споглядається мною, або політично оцінювати те, що відбувається у суспільстві), – то визначення сенсу життя є інтравертною орієнтацією ціннісної свідомості, адже суб'єкт встановлює цей зміст для самого себе. У цьому значенні слушно погодитися з В. Франклом у тому, що „совість – це орган смислу” [20].

Якщо моральні і естетичні цінності суть цінності індивідуального суб'єкта, а правові, політичні і релігійні – цінності групових суб'єктів, то екзистенціальна цінність необхідна й особистості, і суспільству в цілому. Моральна і естетична свідомість безпосередньо емоційні. Вони функціонують як почуття совісті і почуття обов'язку, як смак. На відміну від них екзистенціальні цінності „реалізуються” через усвідомлення і можливість формулювання особистістю перш за все для самої себе, тобто для іншого „Я” особистості (звідси поширена потреба вести щоденник). У такий же спосіб вони мають бути сформульовані ідеологами для нації, для людства. З цим пов'язано і те, що моральні цінності не

обговорюються, вони постулюються, тому що претендують на загальнолюдську значимість, а екзистенціальні цінності постійно дискутуються. Це відбувається не тільки у внутрішньому діалозі особистості, але й у зіткненні різних поглядів щодо сенсу буття різних соціальних суб'єктів, тому що в кожного своя ідеологія, а, отже, своє розуміння сенсу буття.

Психологічною формою прояву ціннісних орієнтацій є переживання, яке дозволяє людині зрозуміти особистісний смисл усього, що відбувається. Переживання – це особливий емоційний процес, що зароджується на рівні повсякденної свідомості і піднімається на рівень усвідомленого духовного почуття. Позитивні емоції (задоволення, радість, захоплення, любов і т. п.) і негативні емоції (страх, переляк, ненависть, горе і т. п.) являють собою складний емоційний світ особистості, у якому відбивається вся її система цінностей. Проблема співвідношення емоцій і цінностей обумовила появу цілого напрямку дослідження – екзистенціальної психології, основними поняттями якої стали не ситуаційні емоції (афекти, пристрасті), а емоції як стійкі структури буття людини, що дозволило більш повно розкрити поняття „екзистенціальні цінності”.

Емоційність ціннісного ставлення призводить до потреби усвідомлення своїх ціннісних позицій, глибинних мотивів своєї поведінки, до спроби змінити власну ієрархію цінностей, якщо виявиться, що вона не задовольняє – або перестала задовольняти – свідомі установки поведінки особистості.

Внутрішній діалог особистості схожий на оцінку поведінки інших людей і виступає вже не діалогом суб'єкта й об'єкта, а внутрішньоособистісним спілкуванням, в процесі якого і усвідомлюється система цінностей цілісної особистості.

Саме таким чином усвідомлення сенсу життя і стає екзистенціальною цінністю. Відбувається це тоді і тільки тоді, коли він усвідомлюється як сенс мого життя, як духовний орієнтир моєї поведінки.

Для аналізу психологічних особливостей ціннісних орієнтацій важливим моментом є міжособистісне спілкування, тобто різноманітні форми взаємовідносин між різними за вдачею людьми.

Ці особливості породжені почасти розбіжностями фізичної і психічної орієнтації особистостей батьків, почасти навколишнім середовищем, у якому розвивається особистість. Але вони породжені також і розбіжностями в конституціональній організації індивідів, особливо їх темпераментів. Генетично формування індивідуального характеру визначається накладенням життєвого індивідуального і соціального досвіду на темперамент і фізичну конституцію. Навколишнє середовище ніколи не може бути однаковим для двох людей, тому що розбіжності в конституції визначають і різні засоби поведінки в одному

середовищі, тобто визначають різний життєвий досвід, набутий за однакових умов. Прості навички, що не укорінені в характері, а проявляються в результаті індивідуального пристосування до культурних моделей, можуть легко змінюватися під впливом нових моделей. Крім того, якщо поведінка суттєво визначається характером людини, то змінитися вона може тільки за докорінних змін у самому характері.

Якщо ми тепер доповнимо цю картину різними типами темпераментів, здібностей і обдарувань, то стає зрозумілим, що різноманітні поєднання цих елементів складають незліченну розмаїтість особистостей.

Різні типи особистостей породжують і різні орієнтації у стосунках між ними. У цьому плані нам видається цікавою класифікація орієнтацій К. Хорні, яка виділяє орієнтацію на людей, орієнтацію від людей, орієнтацію проти людей [21].

Орієнтація на людей визначається як поступливий тип, що припускає такий стиль взаємодії, де переважають залежність, нерішучість і безпорадність. Особистість керується ірраціональним переконанням: „Якщо я поступлюся, мене не чіпатимуть”. Здається, що така людина ніяковіє в присутності інших, перебуває в тіні, але, часом за цією поведінкою таяться ворожість, злість і лють.

Орієнтація від людей як відособлений тип виступає стратегією оптимізації міжособистісних стосунків і проявляється у тих індивідів, які дотримуються захисної настанови „Мені однаково”. Для відособленого типу важливо не дати себе захопити зненацька, будь то робота, любовний роман чи відпочинок. У результаті ці люди втрачають зацікавленість в інших, звикають до поверхових насолод. Для цієї орієнтації характерним є прагнення до усамітнення, незалежності і самодостатності.

Характерними ознаками орієнтації проти людей як агресивного типу є домінування ворожості та експлуатації. Особистість агресивного типу діє, виходячи з ілюзорного переконання: „У мене є влада, ніхто мені не зашкодить”. Цей ворожий тип спроможний діяти тактовно і приязно, але його поведінка зрештою завжди націлена на встановлення контролю і влади над іншими. Усе спрямовано на підвищення власного престижу, статусу або задоволення особистих амбіцій.

Безумовно, мова йде про ідеальні типи. Але в кожний конкретний період життя одна з цих тенденцій може переважати в поведінці особистості.

Наведені вище положення дають усі підстави розглядати ціннісні орієнтації як складну інтегративну мотиваційно-сміслову структуру особистості, що характеризує її цілісність і спрямованість, проявляється в цілях, ідеалах, переконаннях, життєвих планах, якостях особистості та її активності.

Література:

1. Хайдеггер М. Феноменология и трансцендентальная философия ценности. – К: Картель, 1996.
2. Каган М. С. Философская теория ценности. – СПб.: Петрополис, 1997. – 205 с.
3. Журавлева Н. А. Динамика ценностных ориентаций личности в российском обществе. – М.: Изд-во „Институт психологии РАН”, 2006. – 335 с.
4. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Пер. с англ. – М.: Смысл, 1999.
5. Жилина Л. Н. Потребности, культура потребления и ценностные ориентации личности: Социологический аспект. – М.: АОН, 1988.
6. Фромм Э. Бегство от свободы – М.: Прогресс, 1991.
7. Лотце Г. Основания практической философии. – СПб., 1982.
8. Шрейдер Ю. А. Ценности, которые мы выбираем: Смысл и предпосылки ценностного выбора. – М.: Эдиториал УРСС, 1999.
9. Краева О. Л., Воронин Г. Л. Типология ценностно-нормативных ориентаций // Социологический журнал. – 1995. – № 3. – С. 151–158.
10. Орбан-Лембрик Л. Особистість у контексті соціально-психологічної парадигми / Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. С. Максименка, В. Циби, Ю. Шайгородського та ін. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 378–392.
11. Брожик В. Марксистская теория оценки / Пер. со словацкого / – М.: Прогресс, 1982.– 261 с.
12. Выжглецов Г. П. Оценка как аксеологическая категория // Вопросы философии и социализма. – Л., 1972. – С. 94–98.
13. Платонов К. К. Система психологии и теория отражения. – М.: Наука, 1981. – 309 с.
14. Магун В. С. Потребности и психология социальной деятельности личности. – Л.: Наука, 1983. – 176 с.
15. Доблаев Л. П. К постановке проблемы оценивания в психологии // Проблема оценивания в психологии. – Саратов., 1985. – С. 3–5.
16. Братусь Б. С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
17. Яценко А. И. Целеполагания и идеалы. – Киев: Наук. думка, 1977. – 146 с.
18. Кузьминов М. Ю. в книге „Человек нового мира: проблемы воспитания”. – М.: Изд-во МГУ, 1989 – С. 108–109.
19. Психологічний словник – К.: Вища школа, 1982 – С. 209.
20. Франкл В. Человек в поисках смысла. М.: Прогресс, 1990.
21. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования, применение). – СПб.: Питер Пресс, 1997 – С. 259–260.